

E-ISSN : 3023-4417

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Article Type : Research Article

Yıl: 2024 Sayı: 3

Yayın Tarihi: 15.10.2024

Geliş Tarihi : 04/08/2024

Kabul Tarihi: 09/30/2024

Year: 2024 Issue: 3

Tanrı Kanıtlamaları ve Çıkış Teorilerinin Tanrı Tasavvur Kuramları Açısından İncelenmesi

Analyzing God Proofs and Divine Creation Theories from the Perspective of Conception of God Theories

Hamza Yaser Mahmoud Khrais

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Lisansüstü Öğrencisi
Sakarya University Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Graduate Student
yaser.khrais@ogr.sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0009-0001-6266-8335>

Atıf/Citation

Khrais, Hamza Yaser Mahmoud. "Tanrı Kanıtlamaları ve Çıkış Teorilerinin Tanrı Tasavvur Kuramları Açısından İncelenmesi". *Nous Academy Journal* 3 (2024), 14-31. <https://doi.org/10.5281/zenodo.13919992>

CC BY-NC 4.0

Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial License altında lisanslanmıştır.

This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

İntihal/ Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism detected.

Araştırma & Yayın Etiği/Research & Publication Ethics

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiştir. Yayın etiği ihlalleri yazarın sorumluluğundadır.

This article has been reviewed by at least two referees. Violations of publication ethics are the responsibility of the author(s).

Öz

Semâ'daki yıldızlara doğru başını kaldıran insanın hayrete düşüşünden bu yana, Tanrı tarihin en mühim konusu olagelmıştır. İnsanların Tanrı ile ilişkileri ona dair oluşturdukları tasavvurlarla yakından ilişkilidir. Bu makalede, Tanrı tasavvur kuramları bağlamında Tanrıdan çıkış teorilerinde ve Tanrı kanıtlamalarında Tanrı'nın nasıl tasavvur edildiği incelenmektedir. Tanrı tasavvur kuramları, özünde bilişsel ve ilişkisel olmak üzere iki ana damar üzerinde şekillenmektedir. Bu iki ana başlığın altında, üç temel Tanrı tasavvur kuramı karşımıza çıkmaktadır. Bunlar: Nesne ilişkileri kuramı, Bağlanma kuramı ve Bilişsel gelişim kuramıdır. Bu kuramlar bağlamında, iki tür Tanrı tasavvuru ön plana çıkmaktadır. Birincisi, otorite mefhumu üzerine bina edilmiş olup Baba/kontrol/güç anlayışı etrafında şekillenmektedir. İkincisi ise muhabbet ve merhamet rabitası ile ifade edilen Anne/seven Tanrı tasavvurudur. Araştırmamız, en isabetli teorinin bu iki kutbu mezceden bilişsel kuram olduğunu tespit etmektedir. Makalede bu kuramlar bağlamında ortaya çıkan olumlu ve olumsuz Tanrı tasavvurları detaylı bir şekilde incelenmektedir. Tanrı kanıtlamaları ve Tanrı'dan çıkış teorilerinden hareketle ortaya çıkan Tanrı tasavvurları, bu kuramlarla irtibatlandırılarak tespit edilecektir. Fiziki Tanrı kanıtlamaları ve ex nihilo görüşlerinin Baba Tanrı tasavvuru ile ilişkili olduğu tespit edilmektedir. Metafiziki Tanrı kanıtlamaları ve Sudur teorisinin geleneksel yorumu ise Anne Tanrı tasavvuruyla ilişkili olduğu öne sürülmektedir. Akabinde bu tasavvurlar, bilişsel kuram zaviyesinden değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Burada, ortaya çıkış teorilerinin geleneksel yorumundaki Tanrı tasavvurlarının bilişsel kurama tam anlamıyla mutabık olmadığı görülmektedir. Amacımız Tanrı tasavvurlarının bilişsel kuramı merkeze aldığımızda ortaya çıkan uyumsuzluklarını vurgulamak ve bu açıdan ilgili tasavvurların tutarlılığını tartışmaya açmaktır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Tanrı Tasavvurları, Nesne İlişkisi Kuramı, Bağlanma Kuramı, Bilişsel Kuram.

Abstract

conceptions of god emerges as one of the most significant subjects in human history. This concept, which lies at the center of humanity's existential quest, has occupied the minds of philosophers, theologians, and scientists throughout history, becoming the source of countless debates and intellectual movements. This article examines in depth how God is depicted in theories of divine creation within the context of God conception theories. This examination reveals the psychological dimensions of human efforts to understand and make sense of God. conceptions of god are fundamentally divided into two main categories: cognitive and relational. This distinction emphasizes different aspects of how humans perceive God and establish relationships with Him. Under these two headings, it is possible to discuss three fundamental conceptions of god: Object Relations Theory, Attachment Theory, and Cognitive Development Theory. Each theory emphasizes the role of different factors in the formation of human perception of God and attempts to explain the psychological and social foundations of this perception. Object Relations Theory, developed by psychoanalysts such as Melanie Klein, Donald Winnicott, and Freud, is an approach that examines the impact of early experiences on an individual's perception of God. This theory posits that the relationship a child establishes with their parents forms the basis of the relationship they will develop with God in later years. Attachment Theory, based on the work of John Bowlby, argues that an individual's relationship with God is a reflection of early attachment styles. Cognitive Development Theory, drawing from Jean Piaget's ideas, asserts that an individual's perception of God changes and matures in parallel with cognitive developmental

stages. In the context of these theories, two types of God conceptions stand out. The first is built upon authority and revolves around the understanding of Father/control/power. This conception views God as a powerful, authoritative figure who sets the rules. The second is the Mother/loving God conception, expressed through a bond of love and compassion. This conception perceives God as a compassionate, merciful being who loves unconditionally. Our research determines that the best theory is the cognitive theory, which combines these two poles. Cognitive theory presents a more holistic approach by accepting that the conception of God is composed of both Father and Mother conceptions. This theory emphasizes that an individual's perception of God can change and develop over time, presenting a more flexible and dynamic understanding of God conception. At a more fundamental level, it is related to the Jungian concept of an individual turning inward to discover themselves and develop self-conception. The article examines in detail the positive and negative God conceptions that emerge in the context of these theories. God conceptions arising from proofs of God's existence and theories of divine creation are examined in relation to these theories. It is determined that physical proofs of God and ex nihilo (creation out of nothing) views are associated with the Father God conception. These approaches view God as the creator and organizer of the universe and emphasize His power and authority. On the other hand, metaphysical proofs of God and the traditional interpretation of the Theory of Emanation are associated with the Mother God conception. These views emphasize God's aspects of love and mercy, arguing that a closer and more internal relationship can be established with Him. Subsequently, these conceptions are evaluated from the perspective of cognitive theory. The article aims to highlight the inconsistencies that emerge when we center on the cognitive theory of God conceptions and to open a discussion on the coherence of relevant conceptions from this perspective. This discussion aims to address the God conceptions that could be considered incomplete in proofs of God's existence and theories of divine creation when God conceptions are understood more comprehensively and holistically, as in Cognitive theory, and to emphasize that these could have potentially negative effects on an individual's development. At the same time, offering suggestions for developing a healthier thinking system is among the aims of the article. In conclusion, we emphasized the deficiency of the conceptions of God inherent in the arguments and posited that such a deficiency would have adverse effects on human development. We postulated that an individual unable to comprehend God in His bipolarity would possess a negative self-concept. We asserted that a person incapable of integrating femininity and masculinity within themselves would be unable to avoid extremes. Excessive masculinity's soullessness and excessive femininity's inertia impede one's self-realization and homogeneity. Building upon these premises, we endeavored to present a psychological critique of the proofs of God's existence and theories of divine creation in this article. As a proposed solution, we accentuated that the conception of God as both Spirit and Matter, immanent and transcendent, could be a reasonable resolution in light of our findings. We indicated the necessity of a dialectical emanation for the conception of God to encompass the polarity present in Jung's cognitive theory.

Keywords: Philosophy, Conceptions of God, Object Relations Theory, Attachment Theory, Cognitive Theory.

Giriş

İnsan, nesneleri algılayan, onların üzerinde derinlemesine düşünen, zihninde onları tasavvur eden ve kavramlaştıran bir varlık olarak dünya sahnesine çıkmıştır. Dış dünyayı algılayan birey, içsel ve dışsal faktörlerin etkisi altında bir Tanrı tasavvuru oluşturmaktadır. Bu tasavvur, insanın hayata bakışını ve yaşamına anlam katışını derinden etkilemektedir.

İnsan, yaşamında belirli kavramlara yer vermeden önce, bu kavramların anlam ve tazammunlarını yaşantısının süzgecinden geçirmektedir. Bu süreç, insanın Tanrı'yı ve evreni nasıl algıladığını şekillendirir. İçsel faktörler; insanın duygusal ve zihinsel yapısını, dışsal faktörler ise toplumun ve çevrenin etkilerini içerir. Bu unsurlar bir araya gelerek, insanın Tanrı ile ilişkisini ve dünya görüşünü belirlemektedirler. Tanrı tasavvuru, insanın ruhunda derin izler bırakmakta ve ona hayatın anlamını arama yolunda rehberlik etmektedir.

İslam düşünce geleneğinde Tanrı tasavvuru sorunu, Tanrı sıfatları konusundaki yoğun tartışmalarda izlenebilir. Kelamcılar, Selefilere ve Filozoflar bu konu hakkında farklı teoriler geliştirmişlerdir. Ortaya atılan bu farklı teorilerin birleştiği nokta -farklı düzeylerde de olsa- Tanrı'nın mahiyetinin bilinemeyeceğidir. Ehl-i Sünnet'in (özellikle de Selefiyye akımının) genel tavrı Mâlik bin Enes'in: "İstivâ malumdur. Keyfiyeti kavranabilir değildir. Ondan soru sormak ise bidattir."¹ sözüyle özetlenebilir. Onlara göre, sıfatın lafzî anlamı kabul edilmelidir. Fakat lafzın neliği konusunda araştırmak bidattir.

Eşâri kelamcılar ise Zât'a zaid yedi sıfatın olduğunu iddia ederler ve geride kalan sıfatları bu sıfatlara irca ederler veya tevil ederler.² Irca edilen yedi sıfat lafzi olarak anlaşılrsa da mahiyeti tam olarak bilinemezdir. Mutezile ise sıfatları iki sığata (irade ve kelâm sıfatları) indirgemişlerdir.

İslam filozofları ise tüm sıfatların teşbihi olduğunu, hakiki hiçbir anlamın olmadığını iddia etmişlerdir. Tanrıya sıfat atfedilecekse bu ancak -kendi cevheri konumundaki- kendi Zâtını bilmesini atfetmekle mümkündür. Haliyle Zâtını bilmesinden mütevellit tüm cüzîleri bilen Tanrıya atfedilecek tek sıfat ilim sıfatıdır. O halde filozoflara göre sıfatlar Zâta irca edilirler.³

Gördüğümüz üzere bilinmezci tavır üç aşamadan geçmektedir. Felsefeciler Tanrı'nın mahiyeti konusunda tamamen bilinmezci tavır takınmışlardır. Kelamcılarda ise bu tavır sıfatların içeriğine tahsis edilmiştir. Selefiyye akımı ise bu tavrı lafzın içeriğine kadar çekmişlerdir. Bu bilinmezci tavırların tamamı bize belirli aşamadan sonra tanrı mahiyetine ulaşamayacağımızı göstermektedir. Fakat Tanrının mahiyeti bilinmese de Kur'an'da geçen sıfatların Tanrı tasavvuru için gerekli olduğu (özellikle avam için) görüşü hâkimdir. Zira muhayyile yalnızca dışarıdan gelen veriler ile ilgilenmektedir. Tanrı ise dış âlemden bulunmadığı için sıfatlar yalnızca onu kendimize takrip etmek için kullanılabilirler. Mademki Tanrıyı tasavvur etmek için sıfatlara ihtiyaç duyarız, o zaman, bu tasavvur nasıl olmalıdır sorusu önemli bir soru gibi gözükmektedir. Bu çalışmamız bu soru/n üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Tanrının insanın hayatındaki tezahürleri insanı derinden etkilemektedir. Bunun yanı sıra insani etkenler mezkûr tezahürleri etkiler. İnsan düşünen, soyutlayan ve hayatını belirli ideallere göre tasarlayan bir varlık olarak soyutladığı ve tasavvur ettiği şeyleri öznel hayatında sahip

¹ Alâeddin es-Semerkandî, *Baḥrû'l-'ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvaz vd. (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 545.

² Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, nşr. Muvaffak Fevzi el-Cebr (Dımaşk: el-Hikme, 1994), 122.

³ İbn Sînâ, *Mecmu' Resâil: er-Risâletü'l-Arşîyye*, nşr. Seyyid Zeynelabidin Musevi (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1354), 7-14.

olduğu kültür, eğitim, çevre, kalıtsal özellikler sayesinde ulaşır. İşte bundan dolayıdır ki Tanrı tüm insanlar için ortak anlam ifade eden bir şeyden hayli uzaktır. Onu algılama biçimimizle ilgili olarak onu tasavvur ederiz. Tasavvur, kazanılan tecrübelerle göre sabit olmayıp değişkenlik gösterebilmektedir.

Tanrı tezahürleri ile maksadımızı iki ana başlığa ayırmak mümkündür. Bunlar:

- 1- Varlık olması ve dolayısıyla varlığın kanıtlamaları yani Tanrı kanıtlamaları.
- 2- Varlığı varlığa çıkarması ve haliyle ortaya çıkarma, varlığa çıkış teorileri.

Bu makaledeki amacımız, Tanrı ile ilgili ileri sürülen kanıtlamaları ve Tanrıdan çıkış teorilerinin Tanrı tasavvur kurmaları açısından incelendiğinde ne kadar tutarlı olduklarını tartışmaya açmaktır. Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Tanrı tasavvur kavramları üzerinde yoğunlaşmaktadır ve tasavvur kuramlarına mutabık olan görüşler incelenmektedir. Bundan hareketle Tanrı kanıtlamaları ve Tanrıdan çıkış teorilerinin arkasındaki tasavvurlar tespit edilecektir. Ardından ikinci bölümde olası bir çözümden bahsedilecektir.

1. Tanrı Tasavvurları

Tanrıya dair ilk düşünce ve hislerimiz yaşadığımız, büyüdüğümüz, eğitim gördüğümüz ortam ve aileye bağlıdır. Çocukluğumuzda tanıdığımız Tanrıyı nesnel olarak tecrübe etmiş olmadığımız için, birtakım öznel ve nesnel faktörlerle ilişkiye girerek, tasavvurlar aracılığıyla iç dünyamızda Tanrıya dair tecrübeler yaşarız. İç ve dış faktörlerin bir sonucu olarak tasavvur, dış dünyaya kabul ettirmeye çalıştığımız bir faaliyet değildir. Aksine o, hâlihazırda var olan dış dünyayı görmemizi sağlayan gözlüğümüzdür. Bu gözlük içsel bir halin dışarıya yansıtılması olup yaşantı ve beklentilerin sonucudur. Zira Jung'a göre tasavvur/imge: "İmge hiçbir gerçeklik değeri içermese de psişik yaşam için aslında bu onun değerini artırır, çünkü "dış" gerçekliğin öneminden çok daha ağır basan iç "gerçekliği" temsil eden daha büyük bir psikolojik değeri vardır."⁴

Bu bağlamda dinamik bir şekilde ilerleyen Tanrı tasavvur alanı, değişen, yenilen, bilişsel ve içsel faaliyetlerin sonucunda yenilenen hem bireysel hem de sosyal çevreyi ihtiva eden bir alandır.⁵ Din psikolojisi alanında Tanrı tasavvur kuramları çoğunlukla ikiye ayrılmaktadır. Bunlar bilişsel ve ilişkisel kuramlardır. İlişkisel kuramlar "Bağlanma teorisi" ve "Nesne ilişki teorisi" olarak taksim edilmektedir. Bilişsel kuramlar ise somuttan soyuta gelişen bilişsel bir faaliyeti öngörmektedirler.⁶

Tanrı kanıtlamaları ise insanın düşünen sosyal bir canlı olması hasebiyle diğer insanlarla kurduğu ilişkilerde fikrini savunmak, fikirlerini rasyonel kılmak ve gerekçelendirmek için ihtiyaç duyduğu araçlardan biridir. Tanrı kanıtlamaları, savunucularının kendi içlerinde yakınlık duydukları Tanrı tasavvurunu vuzuha kavuşturan önemli bulgular içermektedir. Tanrı kanıtlamalarını belirli bir tasnif ile sınırlamak zordur. Fakat bu bölümde Tanrı kanıtlamalarını geleneksel tasnif üzerinden ele alacağız.

⁴ C. C. Jung, *Analitik Psikoloji Sözlüğü*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2016), 39-40.

⁵ Hızır Hacikeleşoğlu – Faruk Karaca, "Ebeveyn Tutumlarının Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2021), 195-236.

⁶ Özer Çetin, "Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/3 (2018), 75-98.

1.1. Nesne İlişkileri Teorisi Açısından Tanrı Tasavvuru

Melanie Klein nesne ilişkileri okulunun kurucusu olarak kabul edilir.⁷ Nesne ilişkileri teorisi, insanın çocukluğunda Anneyle başlayarak deneyimlediği ilişkileri zamanla çevresindeki insanlara yansıttığını iddia eder. Bağlanma teorisinden farklı olarak bu teori, konuyu ihtiyaç ve o ihtiyacın giderilmesi bağlamında ele almamaktadır. Bu teoriye göre çocuk tecrübe ettiği nesneleri içselleştirir ve onlarla ilişkilerini geliştirir. Burada Tanrıyla ilişki, içselleştirilmiş nesneyle yaşanan ilişkiye bağlıdır. Anneyle dengeli bir ilişki kurulduğunda çocuk, Anneyi kendi benliğinde eritir ve problemleri nesne ilişkisine sahip olmaz. Fakat nesneyle olumsuz ilişkide bulunan çocuklar olumsuz bir tavır sergilemektedirler. Tanrı Freud'a göre bebeğin nesne ilişkisi bağlamında patolojik bir şekilde büyümesini sağlayan ana etken olan oedipal nesnesinin kaybının sonucudur. Bu açıdan bakıldığında Freud'a göre Tanrı insanın öznel hayatının somutlaşması ve yansıtılması anlamına gelmektedir.⁸

Freud nesne kaybını, oedipal oluşumda etkin olan üç etkeninden (çocuk, Anne, Baba) Baba etkeninin neden olduğunu söyler. Bu yüzden Freud'a göre Tanrı tasavvuru, bu oedipal evrede oluşur ve hayat boyunca sabit kalır. Çocuğu Annesinden koparan bir nesne olarak Baba, çocuğun kıskandığı bir nesnedir. Freud'un anlattığı Tanrı oluşum hikâyesine göre Tanrı, Babalarını kıskanmış çocukların, Babalarını öldürüp gücünü kendilerine geçirmek için onu yemeleri ve ardından pişmanlıkları ve Babasız yani korumasız kalmaları dolayısıyla onu anmaları, kurbanlar sunmaları ve bu ayinlerin asırlarca devam etmesiyle oluşturulan bir tasavvurdur.⁹

Bu açıdan baktığımızda nesne ilişkileri kuramı, -Freud'un görüşüyle sınırlı kalmak şartıyla- Tanrı tasavvurunu Babayla ilişki üzerinden ele almaktadır. Buna göre ideal bir Baba olarak Tanrıyla ilişki, nesne ilişkisi üzerinden tespit edilmektedir. Tanrı, mutlak kudret, korumacı, özenilen güce sahip, özerklik kazanmada yardımcı ve ideal Baba konumunda ise ilişki olumlu sayılabilmektedir. Fakat Tanrı sürekli müdahale eden, çaresiz hissettiren ve gücümüzü bastıran ise bu ilişki nesne ilişkisi kuramı açısından olumsuz sayılmaktadır. Bu kuram açısından Tanrıyla ilişki somut bir ilişkidir. Tanrı burada dolaylımsız olan değildir ve nesneyle irtibatlandırılmıştır. Bu kurama göre Tanrı kontrol ve *güç tanrısıdır*.

Olumlu ve olumsuz olmak üzere iki Baba Tanrı tasavvurundan bahsettik. Baba Tanrı tasavvuru kudret ve otorite üzerine kuruludur. Olumlu ve olumsuz olarak ayırdığımız bu tasavvurun olumlu kısmında, güçlü, kudretli, gerektiğinde yardıma koşan bir Tanrı tasavvuru bulunmaktadır. Olumsuz Baba Tanrı tasavvurunda ise zalim, engelleyici, gerektiğinden fazla müdahale eden bir Tanrı bulunmaktadır. Bu tasavvurun olumlu veya olumsuz oluşu egonun algılayış biçimine bağlıdır.

Fiziki Tanrı kanıtlamalarının kapsamı içinde kozmolojik, teleolojik deliller bulunmaktadır. Tanrıdan çıkış teorileri açısından ise ex nihilo kabulü hâkimdir. William Lane Craig tarafından

⁷ Kısa, *Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru* adlı çalışmada Freud'un hayatını üç döneme ayırmaktadır. Ona göre üçüncü dönemde Freud, metapsikoloji olarak bilinen metinleri kaleme almıştır. Yazara göre Freud'un metapsikolojide silinen bölümleri ondan sonra gelen kendilik ve nesne ilişkileri kuramcılarının fikirleriyle örtüşmektedir. Cihad Kısa, *Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 70-86. Bizim bu makalede Freud'un görüşlerini ele almamızın sebebi onun nesne kaybı üzerinden Tanrıyı yüce baba olarak görmesidir.

⁸ Kısa, *Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru*, 1-7.

⁹ Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, çev. Niyazi Berkes (İstanbul: Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, 1998), 190-197.

canlandırılan kelimelerin kozmolojik argümanı, hâdis ve muntazam bir dünyanın yaratımında kudretli bir Tanrı varlığını gerekli görmektedir. Gazzalî bu görüşün öncülü sayılmaktadır. Diğer Eşâri kelimelerde de bu görüş hâkimdir. Zira Eşâri için en önemli iki sıfat kudret ve iradedir. Kelamcıların savunduğu kozmolojik argüman, sahip oldukları Tanrı tasavvurlarında hâkim olan kudretli Tanrı anlayışlarını yansıtmaktadır. Argüman fiziki argüman kategorisinde yer almaktadır. Fiziksel âlemdaki intizam ise güçlü bir Tanrıyı gerektirmektedir. Zira Gazzalî'ye göre:

Âlem, zihinleri hayrette bırakacak birtakım harika ve âyetlerden meydana gelen, muhkem, mürettep ve üstün bir nizama, eşsiz bir düzene sahip bir yaratıktır. Bu ise şüphesiz üstün bir kudrete delâlet etmektedir. Kıyas yoluyla bu konuda şöyle diyebiliriz: Muhkem olan her fiil, kudret sahibi bir fâil tarafından meydana getirildiğine, âlemin de muhkem ve mürettep bir fiil olduğuna göre, âlemin kadir olan bir fâil tarafından yaratılmış bulunduğu şüphe yoktur¹⁰

O halde Tanrının yaratması kudret sıfatı üzerinde inşa edilmektedir. Ayrıca bu düşünceye göre özellikle Gazzalî ile başlayan nedensellik bağların zorunlu olmayışı da kudretli Tanrının müdahalesini gerektirmeye çalışmaktan ibarettir.¹¹ Hem güçlü hem de müdahale eden bir varlık olarak Tanrı, kelamcıların bu görüşlerinde Baba Tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira daha önce bahsettiğimiz üzere Baba Tanrı tasavvuru güç, kudret ve otorite üzerine kuruludur.

Kelamcıların evren tasavvurlarında atomcu görüşleri müdahale eden bir Tanrı tasavvurunu gerekli kılmıştır. Ayrıca Eşâri nedensellikte bir kesinlik görmüşlerdir ve onu iradeyi yok sayan bir şey olarak addedip reddetmişlerdir.¹²

Nedensellik bağlarının çiğnenmesi, özellikle Tanrıdan çıkış teorilerinde gözlemlenmektedir. Yoktan yaratımı ve hâdis bir dünyayı savunan bu görüşe göre, Tanrı ile âlem arasında zamansal bir fark vardır. Tanrı, isteyerek, tercih ederek, Murad ederek, belirli bir gaye için evreni yoktan varlığa kudreti sayesinde geçirmektedir. Burada nedensellik bağlarından kopuk bir yaratım söz konusudur. Bu yaratım şeklinde, istediğini istediği şekilde yapan güçlü, otoriter bazen de zalim bir Baba figürü görmek mümkündür. Zira müdahale sadece olumlu olmak zorunda değildir. Tanrı tabi olmadığı nedensellik bağlarını sadece yaratımda değil mucize, cezalandırma vb. durumlarda da çiğnemektedir.

Ceza doğal afet vb. durumlarda Tanrı, belirli bir gaye için -insan tarafından algılanış biçimiyle- kötülüğü tercih etmektedir. Olası dünyaların en iyisi konumundaki dünyamız kısmî bir kötülüğü gerektirmektedir. Bu kötülük Tanrının kötü olmasını gerektirmemektedir.

Baba Tanrı tasavvurunda -belirttiğimiz gibi- Tanrı, güçlü, otoriter ve sevgisi karşılıksız olmayan bir Tanrıdır. Ayrıca gücü karşısında eğildiğimiz ve sevgisini elde etmek için uğraştığımız bir tanrıdır. Bu Tanrı tasavvurunun en belirgin olduğu yer elbette ki ibadet ve duadır. Bu Tanrı tasavvuru, Nietzsche'nin, Platon'un Kant'ın, Plotinos'un, Schopenhauer'in, Hume'un, karşı çıktıkları bir Tanrı tasavvurudur. Bu Tanrı tasavvuru insanı somut ile sınırlandırarak ahlaksızlaştırmaktadır zira. İnsanı zayıflatan, gücün karşısında ezilmesini sağlayan, kurban ve yakarışlarla kandırılan mutlak kudretli Baba figürüne karşı çıkışları şu alıntılarda görmemiz mümkündür.

¹⁰ Ebû Hâmid el-Gazzalî, *İtikad'ta Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 60-63.

¹¹ Ebû Hâmid el-Gazzalî, *Tehâfütü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Darü'l mâarif, 1966), 239-251.

¹² Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemî (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 223-233.

Kant der ki: “Ahlaksal, Tanrıya bağlı zihniyetleri yeterince güçlü olan kimseler duanın sözle ifade edilmesine değil; ruhuna ihtiyaç duyarlar. Düşünce ve zihniyet sahibi olmak için alıştırma yapanlara sözler ve açıklamalar gereksizdir. Bunları duadan kaldırdığım zaman geriye duanın ruhu kalır ki, bu da Tanrıya bağlı zihniyettir, ruhumuzla Tanrı arasındaki bağıdır.”¹³

Ardından Schopenhauer şunu söyler: “İster bir ağaç, taş veya maden parçasından bir put yapın, isterse onu soyut kavramlardan oluşturun fark etmez, hepsi birdir. Değil mi ki önümüze kurban sunduğumuz, yakarıp şükrettiğimiz kişisel bir varlık koyuyoruz, bu nihayetinde putperestlik olarak kalır. Aslında ister koyunumuzu isterse istek ve eğilimlerimizi kurban edelim bu çok büyük bir fark teşkil etmez. Her türlü ibadet ya da yakarış biçimi putperestliğin su götürmez kanıtıdır. Ve işte bu yüzdendir ki bütün dinlerin mistik mezhepleri üstatları için her türlü ibadet biçimini kaldırmakta uzlaşırlar.”¹⁴

Bu alıntılar sayesinde Baba Tanrı tasavvurunun insanların dindar ve öznel hayatlarındaki izdüşümlerine yakından bakmış olduk. Kudret ve müdahale üzerine kurulu bu Tanrı tasavvurunun Nesne ilişkileri kuramında gördüğümüz Baba Tanrı tasavvuruyla bağdaştığını ileri sürebiliriz.

1.2. Bağlanma Teorisi Açısından Tanrı Tasavvuru

John Bowlby (ö.1990) ve arkadaşları tarafından geliştirilen Bağlanma teorisi, ilk bağlanma nesnesi olan Anne figürüyle¹⁵ yaşanan ilişki üzerinde durmaktadır. Yaşanılan bu ilişkinin niteliği insanın hayatındaki tüm bağlanma ilişkilerini belirlemektedir. Buna göre, Tanrı ile ilişki de dâhil olmak üzere insanın tüm ilişkileri bebeklik yıllarında bağlanma figürüyle oluşturduğu bağlanma stiline göre belirlenir. Bağlanma teorisine göre, Çocuğun Annesiyle kurduğu ilişki, yakın olma, yakınlığı koruma ve güvenli bir liman oluşturma ihtiyacından doğmaktadır. Bowlby'e göre çocuk anneyi bir *keşif üssü* olarak kullanır. Çocuğun bağlanma davranışı iki kriter üzerine kuruludur. Bunlar: Anneden ayrıldığında ağlaması ve döndüğünde karşılaşmasıdır.¹⁶

Bowlby'e göre insan Tabula Rasa olmaktan hayli uzak bir varlıktır. O, davranışlarını yalnızca deneyimden kazanmamaktadır. Çocukta deneyimsiz hâsıl olan birtakım davranışların bulunduğunu ileri süren Bowlby'e göre bunlar: emme, ağlama, yapışma ve ortama alışma sistemleridir. Çocuk annenin kokusunu ve sesini ayırt edebilmektedir. Anne ortama girdiğinde bakışlarıyla onu takip etmektedir. Başkalarına gülmesi ve onları karşılaşması annesine yaptığı şekilden farklılık arz etmektedir. Anne bir kaçış sığınağı olarak da işlev görmektedir ve çocuk stresli olduğunda güvenli alana gitme eğilimindedir.¹⁷

Genelde dört tür bağlanma stilinden söz edilir. Bunlar: güvenli, bağımlı, kaçınan ve kayıtsız bağlanma türleri olarak sıralanabilirler. Güvenli bağlanma stilinde çocuk, bağlanılan nesneyi

¹³ İmmanuel Kant, *Ethica – Etik Üzerine Dersler*, çev. Oğuz Özügül (İstanbul: Pencere Yayınları, 2007), 121.

¹⁴ Arthur Schopenhauer, *Din Üzerine*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 175-176.

¹⁵ Bowlby birincil bağlanma figürünün Anne olmak zorunda olmadığını açıkça ifade etmiştir. Zira ona göre, ampirik veriler ve yapılan deneyler nadir de olsa bazı çocukların birincil bağlanma nesnesi olarak babalarını (bu büyükanne, mürebbiye de olabilmektedir) tercih etmişlerdir. John Bowlby, *Bağlanma*, çev. Tuğrul Veli Soylu (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2013), 368-371. Konumuzu aşan bu tartışmaya girmeyeceğiz. Fakat Tanrı tasavvurlarıyla ilgili iddiamız açısından bağlanılan nesnenin çok yüksek oranla Anne olması, Anne olmasa da bağlanan tarafın duygusal bir sebepten ötürü bağlanması ve buradaki ilişki duygu, Ruh üzerinden hareket ettiğinden dolayı bağlanma nesnesini Anneyle özdeşleştirdik.

¹⁶ Bowlby, *Bağlanma*, 266-267.

¹⁷ Bowlby, *Bağlanma*, 327-366.

itimada layık bir nesne olarak görür. Ayrıca kendisini bağlanılan nesnenin sevgisine layık görür ve değerli olduğunu hisseder. Bağımlı bağlanma stilinde ise çocuk, bağlanılan nesnede yaşanan yoğun bir duygusal deneyim yaşar. Ayrıca bu stilde yüksek beklenti ve hayal kırıklıkları da mevcuttur. Kaçınan bağlanma stilinde ise çocuk, bağlanma nesnesinden uzak kalmayı, başka nesneler denemeyi tercih eder. Son olarak kayıtsız bağlanmada çocuk, bağlanma nesnesini yok saymayı yeğlemektedir.¹⁸

Çocuk, geliştirdiği bağlanma stiline bağlı olarak genelde dini ve özelde Tanrıyı deneyimlemektedir. Zira “Tanrı, bir bebeğin ilk bakıcısına çok benzer şekilde, inananlar için güvenli bir temel ve rahatlayacağı sığınak-liman işlevi görebilir.”¹⁹ O halde bu teoriye göre Tanrı tasavvuru, çocuklukta geliştirilen bağlanma stiline bağlı olarak gelişir. İnsan yetişkinliğinde yaşadığı stres, korku, kaygı durumlarında güvenli bir liman olarak Tanrıyı arar ve onunla kendisinde var olan stile göre etkileşimde bulunur.

Saymış olduğumuz dört bağlanma stilleri, biri dengeli diğer üçü dengesiz bağlanma türleridir. Dengeli bağlanma, güvenli bağlanmadır. Bu bağlanma türünde çocuk nesneyi kaybetmekten korkmaz ayrıca varlığına da hastalıklı şekilde bağımlı değildir. Diğer üç bağlanma stillerinde ise çocuk psikolojik olarak dengeli olmamaktadır. Bu yüzden olumlu ve olumsuz olarak iki kısma ayırmamız mümkündür. Çocuk sevmeye değer olduğunu hissetmiş ise kutsala dokununca kutsalı kirleteceğini düşünmez. Ayrıca bu güvenli bağlanma özgürce keşfetme olanağı sağlar. Aksi hâsıl olduysa çocuk, kaygılı, stresli, depresif ruh halleri içinde olmaktadır.

Konumuzla bağlantılı olarak diyebiliriz ki: Bağlanma teorisine göre Anne ile geliştirilen ilişki Tanrı tasavvurunu şekillendirmektedir. Bu tasavvur da duygusal ihtiyaçlar üzerine kurulduğu için sevgi ve sevgiye layık olmama üzerine kuruludur. Çocukta iki tür Tanrı imgesi vardır. Bunlardan ilki, merhametli, sevecen, yakın, iyi Tanrı bulunurken; ikincisinde, uzak, sevmeyen, kaçtığımız, yokluğunda tedirgin olduğumuz ve bizim ona layık olmadığımız Tanrı bulunmaktadır. Bu kuramda Tanrı soyut bir *sevgi tanrısı*dır ve Ruh/duygu kavramı üzerine kuruludur.

Metafiziki Tanrı kanıtlamaları içinde ontolojik delil bulunmaktadır. Tanrıdan çıkış teorilerinde ise Sudur teorisi bulunmaktadır. İslam filozoflarına göre mümkünlerin nihai dayanağı olan Vâcibü'l Vücûd, nedensellik bağın başlatıcısıdır. Tüm mümkünlerin dayanağı olan Vâcibü'l Vücûd en yüce varlık, mutlak iyi ve aşk, âşık, maşuktur. Tanrı, sevgisi sayesinde evreni var etmiştir.²⁰

Burada teslim etmemiz gerekir ki Mümkün-Zorunlu ayırımından hareketle Zorunlu varlığa giden tanıtılama hiçbir tasavvur içermemektedir. Zira bu sıfatlarla karışmış kavramlar üzerinden değil salt kavramsal bir tanıtılamadır. Fakat duygu/aşk ve Anne tasavvurunu Sudur yorumlarında bulmamız olanaklıdır.

Bu görüşe göre Tanrı mutlak iyilik olarak iyiliği kendisinde hapsedmesi bir cimrilik olacağından O, varlıkları kendisinden çıkarmıştır. Bu çıkarma adeta bir doğurmadır. Varlıklar ne kadar uzak olurlarsa olsunlar Tanrıdan sadır olmalarından ötürü onunla hep bir bağ içindeler. Hatta ondan bir parçaya haizdirler. İlginçtir ki 1960'larda keşfedilen Mikrokimerizm'de de benzer durumu gözlemlemekteyiz. Mikrokimerizm, bireyin kendisine ait hücre ve DNA'ların başka bir

¹⁸ Akif Hayta, “Anneden Allah’a: Bağlanma Teorisi ve İslâm’da Allah Tasavvuru”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 29-63.

¹⁹ Hayta, “Anneden Allah’a”, 41.

²⁰ İbn Sînâ, *Kitâbu'n-Necât*, thk. Macit Fahri (Beyrut: Menşûrâtü Dâri'l-Âfâki'l-Cedîde, 1982), 281-283.

bireye aktarması anlamına gelmektedir. Bu durumun ana müsebbibi gebeliktir. Zira araştırmalara göre gebelik zamanlarında, Anneden fetüse aktarılan hücre ve DNA'ların bulunduğu işaret etmektedirler. Bu hücreler de uzun dektalar boyu hatta ömür boyu taşıyan fetüste kalmaya devam etmektedir.²¹

İslam filozoflarındaki Tanrıdan çıkış teorisi tıpkı bu olguya benzer bir şekildedir. Zira Sudurun doğum ile çok yakından bir ilgisi bulunmaktadır. Bu teori, adeta Anneden hiç kopamayan ve hep ona dönmeye çalışan, onun özlemini duyan bir çocuğu betimler gibidir. Plotinos'ta aşına olduğumuz Epistrophe/Dönme/Rücû kavramı bu konuda hayati bir öneme sahiptir. Zira "Plotinos'un felsefi mimarisinde Bir'den sûdur edenler yine ona dönmek ve kavuşmak için karşı konulmaz bir özlem içerisindedir. Çünkü her ne olursa olsun asli kökeni Bir'den ne kadar uzaklaşırsa uzaklaşsın ondan tamamen kopmuş olmaları düşünülemez".²² O halde neşet ettiğimiz/çıktığımız bu varlıktan kopuyor değiliz ve onu tıpkı Mikrokimerizm'de olduğu gibi içimizde bir kısmını taşıyız.

Serimlediğimiz İslam filozofları anlayışlarında Tanrı, mutlak iyi, mutlak sevgi ve özlenendir. Zira zikrettiğimiz üzere o hem aşk hem âşık hem maşuktur. Ayrıca mahza hayır olmasından ötürü bu dünyayı sevgisi ve iyiliği sayesinde yaratmıştır. Sudurun geleneksel yorumunu oluşturan bu yorumda Anne Tanrı tasavvurun yalnızca olumlu tarafına rastlarız.

Anne tasavvuru Sudur teorisini İslam filozofların ardından içselleştiren Tasavvufta rastlarız. Zira Plotinos'un rücû kavramı genellikle Tasavvuf terminolojisinde gözlemlenir. Kendisinden ayrı düşülen, kavuşulmayan ve bizi kendisinden ayırmakla korkunç bir filde bulunan Anne tasavvuru tasavvufta karşımıza çıkmaktadır. Zira Plotinos'un ifade ettiği, "Düşmüşlüğü ve bu dünyada var olma isteğinin acısı: Var olmaya maruz kalmanın bir kurbanı"²³ insan tasavvuru da bulunmaktadır. Bu tasavvur kanaatimizce tasavvufun çileciliğinde gözlemlenebilir.

Tasavvuftaki Tanrı tasavvuru seven, âşık olunan, bağlanılan, onda erilen, zaafların sığınağı, arzulanan, onda kaybolunan bir Tanrıdır. Bu görüş iki önemli kavram üstünde inşa edilmiştir. Bunlar: Firkat ve vuslattır. Firkat genellikle doğum (Sudurun bir tür doğum olduğu gözden kaçmamalıdır. Doğum metaforu Sudur teorisindeki Anne Tanrı tasavvur savımızı güçlendiriyor görünmektedir.) veya sütün kesilme metaforlarıyla anlatılan bir durumdur ve vuslat karşı cinsle birleşme metaforuyla anlatılır. İki ana kavramı anlatan metaforlar bile konumuz açısından kanıtlamak istediğimiz şeyi ortaya çıkarmaktadır. Tanrı âşık olunan olarak içinde olduğumuz ve bizim içimizde olandır. Bu Tanrının içinde oluş halimize hasret duyar ve o ilk huzur anına dönmeye çalışırız. Ondan ayrılışımız bizde ağır hasarlar bırakan (Anne Kompleksi) ve ömür boyu onu telafi etmek için kendisinde erimeye çalıştığımız bir varlıktır. Bu vuslat yolunda vuslata ulaşmış araçlar da mürebbeğe işlevini görerek Annenin yerini -en azından ona ulaşınca kadar - ulaşılabilirse—dolduran kimsedir. Zira "Müridin sufi tarikatın sırlarına vakıf olabilmesini teminen, mürşitle mürid arasındaki manevi yakınlık ve bağlılık da "emzirme"ye benzetilir. Sufi mürşit, müridini göğsünde gıdalandırır; bir ölçüde mürşit, müridine hikmet sütünü ve şefkatini içmek üzere vermektedir"²⁴

²¹ Betül Usluoğulları vd., "Her Yönüyle Mikrokimerizm", *J Clin Obstet Gynecol* 23/2 (2013), 92-98.

²² Hüseyin Aydoğan, *Plotinos Felsefesine Giriş* (Sakarya: Değişim Yayınları, 2021), 31.

²³ Plotinos felsefesindeki merhamet etiği üzerine detaylı bilgi için bkz: Aydoğan, *Plotinos Felsefesine Giriş*, 119-143.

²⁴ Hayta, "Anneden Allah'a", 53-56.

Bağlanma teorisi bağlamında zikrettiğimiz emzirme, yakınlığı koruma isteği, firkat olunca ağlama davranışları burada anlatılanlarla uyuyor gözükmemektedir. Bu tasavvura haiz insanlarda, Tanrı tarafından sevilme, ona yakınlaşmak ve onun sevgisine layık olmak için kendini adamalara şahit oluruz. Sudur teorisini savunanların hayatına veya mutasavvıfların çoğunluğunun hayatına baktığımızda Tanrıya ibadetleri karşılıksızdır. Ona karşı ülfet duymalılar ve ona sürekli yakınlaşma çabası içinde olmalıdırlar.

Tanrıya ulaşma yolunda çile çekme, özlem duyma, gözyaşı ve firkat bu görüşte önemli bir yerde bulunmaktadır. Tasavvur edilen Tanrı burada bizi kendisinden uzaklaştırarak sonsuz bir çileye bırakmıştır ve bizim ona dönmemiz ona yönelerek ve adeta çilemizi, gözyaşlarımızı severek ve onun sevgisini kazanmanın yolu olduğuna inanarak gerçekleşebilir.²⁵ Bu dönüş yolunda ibadetler Nesne ilişkileri bağlamındaki halinden hayli uzaktır. Zira ibadet burada içsel aydınlanmaya ulaşmak için gereklidir. Tanrının rızasını kazanmak için değildir.

1.3. Bilişsel Gelişim Teorisi Açısından Tanrı Tasavvuru

Bilişsel gelişim teorilerindeki çalışmalar Jean Piaget (ö.1980) tarafından başlatılmıştır. Bilişsel gelişim teorisi somuttan soyuta doğru gelişen zihin üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ona göre çocuğun inanç ve ahlak sistemleri zamanla gelişerek şekillenirler. Bilişsel gelişim teorisini iki ana başlık altında toplamamız mümkündür. Bunlardan ilki tarih boyu insanın gelişimiyle birlikte Tanrı tasavvurunun da somuttan soyuta evrilmesi anlamına gelmektedir. Diğer ise, kişinin kendi içinde somutun ve soyutun birlikteliğini oluşturarak kendi iç keşfini gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.

1.3.1. Tarihsel Gelişim Teorisi Açısından Tanrı Tasavvuru

Tarihsel gelişim teorisine göre tarihsel gelişimle birlikte insan zihni somuttan soyuta geçmiştir. Bu geçiş ile birlikte Tanrının tasavvuru da gelişmiştir. Tanrı tasavvuru, çağlar boyunca gelişen, belirlenimleri artan ve kendisini gerçekleştiren insana bağlı olarak gelişir. Zira Hume'a göre:

Tanrısal varlığın, insan tutku ve istekleri, beden ve organları olan, güçlü ama sınırlı bir varlık olarak kavranmadan önce, onlara tüm bilgili, tüm erkli ve her yerde varolan salt bir ruh olarak görüldüğünü ileri sürersek, oldu olacak, insanların kulübelere önce saraylarda yaşadıklarını ya da tarım yapmadan önce geometri çalıştıklarını da düşünebiliriz. Zihin, aşağı olandan üstün olana yavaş yavaş yükselir: yetkin olmayandan soyutlamayla bir yetkinlik ideası oluşturur: kendi yapısının soylu yanlarını kaba yanlarından yavaş yavaş ayırmayarak, kendi Tanrısal varlık tasarımına yalnızca bu soylu yanları -çok daha yücelterek ve saflaştırarak- aktarmayı öğrenir.²⁶

Burada Tanrı tasavvurlarının tarihsel gelişimini izlemek çok heyecan verici olsa da çalışmamızın amacını ve kapsamını aşmaktadır. Bilişsel gelişim teorilerinde Jung'un kuramı üzerinden konumuza devam edeceğiz.

1.3.2. Jung'un Tanrı Tasavvur Kuramı

Jung'a göre ilkel toplumlardan gelişmiş insanlara kadar Tanrı tasavvuru (Imago Dei) sayıca fazla değişimlere uğramış olsa da bu bir toplumu ıskallamaya yeterli değildir. Zira insan belirli bir tarih ile ilintilendirilemez.²⁷ Yine ona göre, Tanrı bilinçdışı bir arketip olup kendiliğin ve bütünlüğün kolektif bir tasavvurudur. Zira o şöyle demektedir: "Öte yandan kendilik, bir Tanrı

²⁵ Musa Kaval, "Mevlâna'nın Bakışıyla Çile ve Gözyaşı", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2010), 90-99.

²⁶ David Hume, *Din Üstüne* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004), 35.

²⁷ Gülüşan Göcen, "Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri: Freud, Jung ve Fromm'un Kadına Dair İzdüşümleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/3 (2019), 1121-1141.

tasavvurudur veya en azından bir Tanrı tasavvurundan ayırt edilemez.”²⁸ Bireyleşme, kendini gerçekleştirme ve homojen bir varlık olma kişinin kendisi olmasını ifade eder. Tanrı tıpkı kendilik arketipi gibi bütünlüğün, birliğin bir sembolüdür. Bu birlik ve homojenlik insana yönlendirici, tabiatlarını gösterici bir işlev olarak bulunmaktadır. Buna göre Tanrı, insanların kollektif bilinçdışında var olan ve onların kendilerini keşfetmelerine bağlı olarak kendisini açan bir varlıktır zira kendilik tasavvuru ve Tanrı tasavvuru birbirinden ayrılamaz. O halde Tanrı tasavvurunun kemâli kişinin kendisine dönmesi ve kendisindeki homojenliği keşfetmesi ölçüsünce belirlenir.

Düalist bir yapı geliştiren Jung bütün insanlarda var olan persona ve Anima farkını ortaya koyar. Persona dış âlemle ilişkilerimizde taktığımız maskedir. Anima ise Ruh diye nitelendirebileceğimiz şeydir. Ona göre her erkeğin içinde kadınsı özellikler bulunduğu gibi her kadının içinde erkeksi özellikler bulunur (kadının Animası Animus olarak isimlendirilir). Jung’a göre hiçbir insan tam olarak içe dönük olamayacağı gibi dışa dönük de olamaz. Her insan persona ve Ruh karışımının farklı oranlarından oluşur.²⁹

Jung’a göre zikrettiğimiz kendini gerçekleştiren insan olmak, kadın ve erkek olmayı birleştirmekten ibarettir. O’na göre ilk insanlar karşıtları birbirinden ayırmamış ve ruh – madde birlikteliğini sürdürmüşlerdir. Buna göre kâmil insan Anima (feminenliği) ve Animus (maskülenlik) karşıtlığını aşmış ve onları ihtiva eden insandır. Anima Animus ile birleşir ve homojen bir varlık oluşur. Animus kadınlarda baba imgesiyle iç içeyken, Anima arketipi, erkek psikolojisinde annenin imgesiyle iç içedir.³⁰

Jung Anne arketipinin çocuk için dolaylımsız olduğunu düşünür. Bu dolaylımsız arketip, doğurganlık Tanrıçası, tabiat ana, Ruh olarak tezahür etmektedir. Baba arketipi ise çocuk için dolaylımsız değildir. O çocuğun görüş alanına sonradan girer. Baba arketipi, Tanrı, hükümdar, yasa koyucu olarak tezahür etmektedir. Anne Eros’a tekabül ederken Baba Logos’a tekabül etmektedir. Bunlardan ilki duygu yüklü/Ruhani iken diğeri maddidir. Anne arketipi duygularla, içimizdeki karanlıkla ilişkimizi belirlerken Baba arketipi devletle, yasayla ilişkimizi belirler.³¹ Bu yüzden Jung bu düşüncesinde ne bağlanma teorisi gibi tamamen Ruhani bir Tanrı ne de nesne ilişkilerinde olduğu gibi maddi bir Tanrı tasavvuruna sahip değildir. O Tanrı tasavvurunu bu iki arketipi de ihtiva eden bir yapı olarak düşünmektedir.

Jung bireyleşmeyi/kendi olmayı karşıtlıkları birleştirmekten ibaret olduğunu düşünür. Ona göre kendilik tasavvuru bilinç ve bilinçdışı, Eros ve Logos, Anne ve Baba ilkelerini birleştirmekten ibarettir. Tanrı ve Tanrıça tasavvurlarının birleşimi kendilik tasavvuruyla eşdeğerdir. O halde Jung’un Tanrı tasavvurunun Anne ve Baba ilkelerinin birleşimi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.³²

O halde Tanrı/kendilik arketipini Tanrı ve Tanrıça birleşimi olarak ele alan Jung, Tanrı arketipinin iki kutuplu olduğunu düşünür. Jung insanların kollektif bilinçdışında bulunan Tanrı arketipinin olumlu veya olumsuz olarak nitelendirilemeyeceğini düşünür. Zira tıpkı kompleksler gibi arketipler de kişinin algılayış tarzına göre şekillenebilmektedir. Anne arketipi ve dolayısıyla Anne Tanrı/Tanrıça tasavvuru olumlu olabileceği gibi olumsuz da olabilmektedir. Zira Tanrıça

²⁸ Carl Gustav Jung, *Aion: Researches into the Phenomenology of the Self*, çev. Robert Hull. ed. Herbert Read vd. (Princeton: Princeton University Press, 1970), 9/2, 22. (Collected Works of C. G. Jung içinde); Ali Ulvi Mehmedoğlu, “C. G. Jung’un Tanrı Anlayışı”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/14 (2013), 19.

²⁹ Jung, *Analitik Psikoloji Sözlüğü*, 56-61.

³⁰ Carl Gustav Jung, *Dört Arketip*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Metis Yayınları, 2005), 23.

³¹ Anthony Stevens, *Jung*, çev. Ayda Çayır (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999), 70-71.

³² Jung, *Dört Arketip*, 34.

tasavvuru/ Anne arketipi sevecen Anne/Bakire Meryem olarak tezahür edebildiği gibi, korkunç Anne/Kali olarak de tezahür edebilir.³³ Bundan hareketle ikiye taksim edilen Tanrı tasavvuru yeniden ikiye taksim edilmektedir. Tanrıça ve Tanrı tasavvurları olumlu Tanrı, olumsuz Tanrı, olumlu Tanrıça, olumsuz Tanrıça olarak ayrılırlar.

Jung bu tasavvurların yaşam için gerekli olduğunu düşünür. Tıpkı olumsuz Baba arketipinin bazı durumlarda gerekli olması gibi³⁴ Tanrıda da olumsuz davranışlar bulunabilir. Jung eski medeniyetlerde Tanrıya kötülüğü atfetmenin insanların zihninde bir çelişki doğurmadığını ifade etmektedir. Fakat bu modern insan için problem teşkil etmektedir. Bu yüzden modern insan şeytanı yaratmıştır. Ona göre “Bunun en belirgin ifadesi, Yahudi Tanrı kavramının Hristiyanlıkta reformasyona uğramasıdır: ahlaken müphem olan Yehova tümüyle iyi bir Tanrı'ya dönüşmüş ve tüm kötülükler şeytanda toplanmıştır”.³⁵ Tanrıda bulunan yıkıcı ve yapıcı doğa kişiliğinin gelişimi için gereklidir. Burada egonun tutumu olumluysa gerekliliği görür ve dengeli bir kişilik oluşturur. Egonun tutumu olumsuz ise iki kutuplu doğayı anlamlandıramaz ve dengesiz bir kişilik gelişir.

Baba Tanrı tasavvuru somut âlem ile ilişkiliyken Anne Tanrı tasavvuru daha çok Ruh/duygu ile ilişkilidir. Çocuk zaman içinde Anne ve Baba sevgisinin farklı olduğunu kavrar. Zira baba sevgisi koşulludur ve belirli davranış tarzlarını ve standartları gerektirmektedir. Anne sevgisi ise koşulsuzdur ve çoğu zaman Anne için çocuğun var olması yeterlidir.³⁶

Jung Tanrıyı hem feminenliği hem de maskülenliği ihtiva eden bir varlık olarak düşünmesini, Tekvin 1:27’de geçen “Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı, onu Allah’ın suretinde yarattı; onları erkek ve dişi olarak yarattı.” Ayetine dayandırmaktadır. Ona göre mükemmel bir Tanrı tasavvuru, mükemmel bir insanda, yani feminenliğini ve maskülenliğini birleştirmiş insanda olur. Ayrıca Jung arketiplerin tüm insanlığın varoluşunda kazılı olduğunu ifade etmektedir. En yüce arketip olarak Tanrı ise tüm insanların kolektif bilinçinde saklıdır.³⁷

Anlattıklarımızdan hareketle Tanrı tasavvuru bağlamında ilişkisel (bağlanma ve nesne ilişkileri) teorilerin hakikati kuşatamadıklarını ileri sürebiliriz. Zira Tanrı tasavvuru Anne veya Babayla sınırlandırılmaz. Örneğin bağlanma teorisi, Tanrıyı, seven/yakın veya uzak/korkunç olarak tasavvur edeceğimizi savunur. Aynı şekilde nesne ilişkileri teorisi de kudretli veya zalim Tanrı tasavvurlarının olabileceğini savunur. Bunlar izah ettiğimiz üzere Jung tarafından kabul edilmemektedirler. Zira insan çift kutupludur ve yalnızca Tanrı veya Tanrıça tasavvuruyla yetinmesi olanaklı değildir.

O halde bütün kutupları kuşatan en tatmin edici görüşün; Jung’un şiarını taşıdığı Ruhanî/Bilişsel gelişim teorisi olduğu söylenebilir. Zira evet, İnsanlar zaman içinde Tanrıyı somut heykelsi Tanrıdan göklere ardından metafizik âleme nakletmişlerdir. Fakat bu nakletme onların bu varlığı algılama ve tasavvur etme işlevlerinde pek değiştirmiş değildir. İnsanlar yalnızca iç görüşleri ölçüsünce Tanrıyı keşfedebilmişlerdir. Ve Tanrı iki kutbu birleştiren, insanların tüm yönlerini kuşatan bir varlık olmalıdır aksi halde tasavvurları kuşatmak konusunda eksik kalacaktır.

Tanrı hem Baba arketipi hem de Anne arketipinin birleşimi olup kişinin yine kendisinde bulunan iki kutbu temsil etmektedir. Tanrının Anne tasavvuru insanlarda doğuştan gelen, apriori

³³ Jung, *Dört Arketip*, 37-45.

³⁴ Örneğin belirli bir yaştan sonra çocuğun doğru rol modeli olarak kendisini örnek alabilmesi ve gelişiminin kötü etkilenmemesi için çocuğu bağlı olduğu Anneden ayıran Baba gibi.

³⁵ Jung, *Dört Arketip*, 38-41.

³⁶ Anthony Stevens, *Jung*, 70-71.

³⁷ Göcen, “Geçmişten Günümüze”, 1135-1136.

iken baba tasavvuru sonradan kazanılan bir tasavvurdur. O halde iki Tanrı tasavvuru olduğunu ileri sürebiliriz. Bunlar, Baba ve Anne tasavvurlarıdır. Bu iki tasnif de içinde her biri olumlu ve olumsuz olmak üzere iki bölümlenmeyi de ihtiva etmektedir.

2. Eleştiri ve Olası Çözüm Üzerine

Tanrı kanıtlama ve Tanrıdan çıkış teorilerinden Tanrı tasavvurlarını tespit ettik. Bu geleneklerin Tanrı tasavvurları bilişsel gelişim teorisinin gerekliliklerini kuşatmadığını ileri sürebiliriz. Baba Tanrı tasavvuru ve Anne Tanrı tasavvuru, insan tabiatının yalnızca bir doğasına hitap etmektedir. Bu yüzden böylesi bir Tanrı tasavvuru insan gelişimi için olumsuz gözükmemektedir.

Nesne ilişkileri kuramıyla bağlantılı olan felsefi görüşlerin Tanrı tasavvuru Jung'un nötr olan fakat olumlu ve olumsuz algılanabilen güçlü, kudretli Baba Tanrı tasavvuruyla uyuyor gözükmemektedir. Fakat onların görüşü Anne tanrı tasavvurunu yok saymaktadır. Zira tespit edilen tasavvurda Tanrı bizi ameli olanla sınırlar, tüm davranışlarımızı soyutluğundan kopararak somutlaştırır, içimizi keşfetmemize olanak sağlamaz ve eksik bırakır. Buradan hareketle şu soruyu sormakla yetinelim: Korkunun Tanrısı ne kadar tutarlıdır ve Tanrı tasavvurlarını kuşatamayan, bizi somuta mahkûm eden bir Tanrı kanıtlaması veya yaratım şekli -olumlu veya olumsuz içeriğe hitap etsin- bize ne kadar hitap edebilir?

Bağlanma kuramında ise Jung'un zikrettiği olumlu ve olumsuz Anne Tanrı tasavvurları uyushmaktadır. Fakat burada Baba Tanrı tasavvuru yine eksik kalmaktadır. Zira irade, güç, otorite söz konusu değildir. Tanrı buradaki tasavvuruyla, bizi çevreyi keşfetmekten uzaklaştırır, içimize kapanmamızı sağlar ve bizi somuttan soyutlamaktadır. Olumlu tasavvurda ise sevgi Tanrısı, özerkliğin ve eylemin önüne geçmektedir. Aynı soruyu Anne Tanrı tasavvuru ve haliyle Sudurun geleneksel yorumu için de tekrar soralım. Bizi somuttan alıkoyan, bizi çilelere mahkûm eden bir Tanrı tasavvuru bize ne kadar hitap etmektedir?

Daha öncesinde de değindiğimiz üzere bu iki görüş ve haliyle bu kanıtlamalar, Tanrı tasavvurunu bütüncül olarak ele almamakta ve kısıtlı bir anlatıma sahiptirler. Haddi zatlarında önemli bulgularda bulunan bu görüşler halkın Tanrı tasavvurlarını kısıtlamaktadırlar. Zira Tanrı tasavvuru bizi somut veya soyuttan birine mahkûm etmemelidir. Aksi takdirde dengeli bir kendilik algısına sahip olmamız mümkün değildir.

Jung'a göre, olumsuz Baba Tanrı tasavvuru ve olumsuz Anne Tanrı tasavvuru ilkel formları içinde insan ruhunda var olmaya devam etmektedir. Zira bütün korkunç, zalim Tanrı tasavvurları gökten inmeyip insanın ruhundan sadır olmuştur. İlkel halleriyle içimizde olan bu olumsuz tasavvurlar, kişinin savunmasız olarak kaldığı telkin hallerinde içine doğmaktadır. O'na göre olumsuz Tanrı tasavvurları yok olmuş değildir. Onlar yalnızca form değiştirmişlerdir. Ürkütücü Tanrıların isimleri değişti ve yalnızca isimlerinin sonuna *izm* gelmiştir.³⁸

Bu açıdan baktığımızda nötr olan Tanrı arketipi insanın öznel yaşantısıyla şekillenmektedir. Bu, gösterdiğimiz üzere kelamcılar ve filozoflar tarafından savunulabilir gözükmemektedir. Zira bu, yalnızca egonun tutumuyla ilgili bir meseledir. Fakat her bir geleneğin bütüncül Tanrı tasavvurunun yalnızca bir kısmına işaret etmeleri Jungçu anlamda bir eksiklik olarak addedilebilir.

³⁸ Carl Gustav Jung, *Feminen Dişilliğin Farklı Yüzleri*, çev. Tuğrul Veli Soylu (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2021).

Peki Jung'un Tanrı tasavvuru yalnızca tasavvur düzeyiyle mi sınırlıdır? Bütün bunlar Tanrıdan çıkış konusunda bize ne söylemektedir?

Buradaki olası çözüm bizce yine Sudur teorisinden hareketle mümkündür. Jung'un düalist düşüncesinde karşıtlar ayırt edilmediği takdirde bilincin oluşması imkansızdır. Ona göre bilinçdışı Ana kucağıdır. Bilinç kazanmak isteyen Baba yani Logos sonsuz bir mücadelenin sonunda oradan kurtulabilmiştir. Ona göre Logos için bilinçsizlik kötülüğün ta kendisidir. Logos bu kötülükten kurtulmak için hiçbir günahı işlemekten çekinmez. (Tıpkı olumsuz Baba arketipinin olumlu bir amaç için çocuğu Anneden ceza vb. araçlarla koparması gibi). Anne katliyle özgürleşmeye giden cesur Ruhun cezası ise karşıtını yani Anneyi/bilinçdışı bilmeden bilince varmayışıdır. Bu yüzden Logos Anneyi/ karanlık ilkeyi bilmeden bilince haiz olamaz. Zira her şey birdi ve cesaret çoklaştırdı. Sonunda ise karşıtlar sayesinde yine bir olacaklardır.³⁹

Jung bir şeyin olması için karşıtının varlığını gerekli görür. Zira ona göre: "Karşıtlık, bir enerji potansiyeli anlamına gelir ve potansiyelin olduğu yerde, bir olaylar akışının olasılığı da vardır, zira karşıtların gerilimi denge peşindedir." ⁴⁰ Jung'a göre madde ve Ruh nötr bir yapıdadırlar. Nötrden kastın ise hem iyiye hem de kötüye muktedir olmaları olduğunu belirtir. Ona göre kötü ve iyi göreceli tanımlar olsalar da bunlar, psişik doğanın enerji yapısındaki çelişkilere dayanmaktadır. Bu çelişkiler ise varoluş için zorunlu olduğunu belirtir.⁴¹

O halde Jung Tanrıdan çıkış konusunda diyalektik bir açıklamayı öngörmektedir. Belirlenimsiz/ bilinçsiz ilk ilkedden Logos/madde/Baba ayrılır. Logos karşıt ilkenin alanına girmeye cüret eder. Fakat bu cüreti lanetlenmiştir ve kendisinde karşıtını taşır. Maddede/Baba Ruhun/Anne tohumu vardır. Ruhta da maddenin tohumu mevcuttur.⁴²

Burada belirlenimsiz ilk bilinçsizlik hali Plotinos'un tanımlanamaz ilk ilkesine karşılık gelmektedir. Kollektif bilinçdışı ise yine Plotinos'un "çok ve bir" Ruh anlayışına tekabül etmektedir. O halde İslam filozoflarının da dâhil olduğu Sudurun geleneksel yorumunun aksine diyalektik bir yorum benimsenmiş gözükmemektedir.

Schelling de aynı şekilde "belirlenimsiz" ilkeden (mutlak olan Tanrı) çıkan iki ilkeden söz etmektedir. Bunlar karanlık ilke ve ruh olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Karanlık ilke somut olana tekabül ederken Ruh soyut olana tekabül etmektedir.⁴³ Baba Tanrı tasavvurunu somut Tanrı olarak, Anne Tanrı tasavvurunu ise Ruh olarak ele alırsak Tanrıdan çıkış anlamında doyurucu bir sonuca varmış oluruz. O halde Tanrı ruh ve maddenin birliğidir. Hem sevgi hem de ihtişamlı güçtür. Hem içkin hem de aşkındır.

O halde bilişsel gelişim teorisi, diyalektik bir açıklamayı öngörmektedir. Peki, konumuz bağlamında İslam düşünce geleneğinde buna benzer bir Tanrı tasavvuruna rastlamamız mümkün müdür? Buna cevabımız olumlu olacaktır. Zira diyalektik bir açıklama olmasa da Tanrı tasavvur düzeyinde iki kutupluluğuna Tasavvuf geleneğinde işaret edilmektedir. Zira Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tanrı anlayışında buna benzer temalar bulmamız mümkündür.

Arabî *Risalet'ül Celal vel'Cemal* adlı risalesinde Tanrının çift kutupluluğuna temas etmektedir. Ona göre bazı insanlar Celali heybet olarak anlamışlardır. Onlar Tanrının kahredici

³⁹ Jung, *Dört Arketip*, 34.

⁴⁰ Jung, *Dört Arketip*, 103.

⁴¹ Jung, *Dört Arketip*, 44.

⁴² Jung, *Dört Arketip*, 44.

⁴³ Detaylı bilgi için bkz: Schelling, *İnsan Özgürlüğünün Özü Üzerine*, çev. Mehmet Barış Albayrak (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2019).

özelliğine Celal demektedirler. Cemalden ise Tanrının rahmetini anlamışlardır. Arabî buna karşı çıkar ve Tanrının Celal özelliğinin kimse tarafından bilinemeyeceğini iddia eder ve Celal sıfatını Tanrının kendisini temaşa etmesi olarak ele alır.⁴⁴

Arabî Tanrı sıfatlarının yalnızca temsili olduğunu ve Tanrıyla ayniliğinin söz konusu olmadığını vurgular. Ardından kimse tarafından bilinemez Celal ilkesinin hiçbir tezahürünün olmayacağını vurgular. Zira Allah'ın Celali bize yansıtılacak olursa tüm dünya yok olur. Ona göre bu dünyada bulunan kahredici olayların kaynağı yine Cemal sıfatıdır. Zira Cemal sıfatı çift kutupludur. Bir kutbunda Cemalin Celali bulunurken diğer kutupta Cemalin Cemali bulunmaktadır. İnsana birincisi iliştiğinde yani Cemale tabi Celal iliştiğinde bunu Cemal ile karşılar ve müsterih olur. Cemalin Cemali iliştiğinde ise buna Celal ile karşılık verir. Zira Cemale Cemal ile karşılık verirse bu onda bir ciddiyetsizliğe sebep olur.⁴⁵

Jung'da karanlık ilke yani bilinçdışı Anne ile özdeşir. Fakat İbn Arabî'de bilinmez ilke Celal, otorite, güç ile ilişkilendirilmiştir. Buna rağmen İbn Arabî'nin bu görüşlerinde insanın iki yönlülüğüne hitap edecek hem somut hem de soyut yönlerini tatmin edecek bir Tanrı tasavvurunun bulunduğu söylenebilir. Zira isimler ve yüklemeler değişmiş olsa da yine bir karanlık ilke ve iki kutuptan söz edilmektedir. Ayrıca ilişen sıfata karşılık verme konusundaki fikirleri de Anima ve Animus açısından ele alınmaya müsastir.

Sonuç

Çalışmamızda, tasavvur kuramlarını inceleyerek İslam geleneğinde kelam ve felsefe alanlarında Tanrı tasavvurlarını ele aldık. Bilişsel ve ilişkiyel olmak üzere iki ana Tanrı tasavvuru kuramına değindik. İlişkiyel kuram, nesne ilişkileri ve bağlanma teorisi olmak üzere iki alt teoriden oluşmaktadır. Nesne ilişkileri kuramında Baba Tanrı tasavvuru, bağlanma kuramında ise Anne Tanrı tasavvuru bulunmaktadır. Ardından bilişsel Tanrı tasavvuru kuramından bahsederek, bu kuramın Jung'taki haliyle hem Anne hem de Baba Tanrı tasavvurlarını ihtiva ettiğini göstermeye çalıştık.

Bu bağlamda, insanın ilişkiye girdiği Tanrı'yı baba veya anne Tanrı tasavvuru ile kısıtladığında, Tanrı ile bütüncül ve sağlıklı bir ilişki kurmanın zorlaştığını öne sürdük. Baba Tanrı tasavvurunun izlerini kelamın kozmolojik argümanı ve ex nihilo görüşlerinden hareketle bulmaya çalıştık. Anne Tanrı tasavvurunun izlerini ise ontolojik argüman ve Sudur teorisinde aradık.

Sonuç itibariyle, bu argümanların içerdği Tanrı tasavvurlarının eksikliğini vurguladık ve böylesi bir eksikliğin insan gelişimine olumsuz etkilerde bulunacağını ileri sürdük. Tanrı'yı iki kutupluluğuyla kavrayamayan insanın olumsuz bir kimlik tasavvuruna sahip olacağını düşündük. Feminenliği ve maskülenliği içinde birleştiremeyen insanın aşırılıklardan kaçınamayacağını ifade ettik. Aşırı maskülenitenin ruhsuzluğu ve aşırı feminenliğin eylemsizliği, insanın kendisine dönüşü ve homojen olmasını engellemektedir.

Bütün bunlardan hareketle, bu makalede Tanrı kanıtlamaları ve Tanrıdan çıkış teorilerinin psikolojik bir eleştirisini sunmaya çalıştık. Çözüm önerisi olarak ise Tanrı'nın Ruh ve Madde, içkin ve aşkın olmasının bulgularımız açısından makul bir çözüm olabileceğini vurguladık. Tanrı tasavvurunun Jung'un bilişsel kuramındaki kutupluluğu ihtiva edebilmesi için diyalektik olarak açıklanan bir Sudur görüşünün gerekliliğini belirttik.

⁴⁴ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Risaletü'l-celâl ve'l-cemâl* (Beyrut: Dâr'u İhyâu't-Terâsu'l-Arabî, 1943), 15. (*Resailü İbn Arabi* içinde)

⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *Risaletü'l-celâl ve'l-cemâl*, 15-27.

Kaynakça

- Aydın, Ali Rıza. "Tanrı Algısına Jungcu Bir Bakış". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/28 (2010), 53-61. <https://doi.org/10.17120/omuifd.02522>.
- Aydoğan, Hüseyin. *Plotinos Felsefesine Giriş*. Sakarya: Değişim Yayınları, 2021.
- Bowlby, John. *Bağlanma*. çev. Tuğrul Veli Soylu. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2013.
- Corbin, Henry. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Hüseyin Hatemî. İstanbul: İletişim Yayınları, 12. Basım, 2020.
- Çetin, Özer. "Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/3 (2018), 75-98.
- Freud, Sigmund. *Totem ve Tabu*. çev. Niyazi Berkes. İstanbul: Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, 1998.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Tehâfütü'l-felâsife*. thk. Süleymân Dünyâ. Kahire: Darü'l-Mâarif, 1966.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-İktışâd fi'l-i'tikâd*. nşr. Muvaffak Fevzi el-Cebr. Dımaşk: el-Hikme, 1994.
- Göcen, Gülüşan. "Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri: Freud, Jung ve Fromm'un Kadına Dair İzdüşümleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/3 (2019), 1121-1141. <https://doi.org/10.18505/cuid.547743>.
- Hacikeleşoğlu, Hızır - Karaca, Faruk. "Ebeveyn Tutumlarının Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2021), 195-236. <https://doi.org/10.21054/deuifd.895310>.
- Hayta, Akif. "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 29-63.
- Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tunçay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 4. Basım, 2004.
- İbn Sînâ. *Kitâbu'n-Necât*. thk. Macit Fahri. Beyrut: Menşûrâtü Dâri'l-Âfâki'l-Cedîde, 1982.
- İbn Sînâ. *Mecmu' Resâil: er-Risâletü'l-Arşıyye*. nşr. Seyyid Zeynelabidin Musevi. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1354.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Resâilü İbn Arabi: Risâletü'l-celâl ve'l-cemâl*. Beyrut: Dâr'u İhyâu't Terâsu'l Arabî, 1943.
- Jung, Carl Gustav. *Analitik Psikoloji Sözlüğü*. çev. Nur Nirven. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.
- Jung, Carl Gustav. *Dört Arketip*. çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- Jung, Carl Gustav. *Feminen Dişillığın Farklı Yüzleri*. çev. Tuğrul Veli Soylu. İstanbul: Pinhan Yayınları, 5. Basım, 2021.
- Kant, İmmanuel. *Ethica – Etik Üzerine Dersler*. çev. Oğuz Özügül. İstanbul: Pencere Yayınları, 2007.
- Kaval, Musa. "Mevlâna'nın Bakışıyla Çile ve Gözyaşı". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2010), 90-99. <https://doi.org/10.12780/UUSB74>

Kısa, Cihad. *Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. "C. G. Jung'un Tanrı Anlayışı". *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/14 (2013), 15-26.

Schelling, F. W. J. *İnsan Özgürlüğünün Özü Üzerine*. çev. Mehmet Barış Albayrak. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, 2019.

Schopenhauer, Arthur. *Din Üzerine*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2. Basım, 2011.

Semerkandî, Alâeddin. *Baḥrû'l-'ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Stevens, Anthony. *Jung*. çev. Ayda Çayır. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

Usluoğulları, Betül vd. "Her Yönüyle Mikrokimerizm". *J Clin Obstet Gynecol* 23/2 (2013), 92-98.